

ВЗАЄМОДІЯ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ПРИНЦИП У ВІДНОСИНАХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У даній статті досліджуються поняття, сутність та особливості взаємодії влади та громадянського суспільства як основоположного принципу взаємовідносин між ними.

This article analyzes the concept, nature and characteristics of interaction between authorities and civil society as the fundamental principle of relations between them.

Ключові слова: державне управління, громадянське суспільство, взаємодія, органи державної влади, демократія.

Key words: public administration, civil society, interaction, public authorities, democracy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Починаючи з Античності взаємовідносини держави і суспільства стоять у центрі загальної уваги, що стало причиною багатьох соціальних конфліктів і потрясінь. Але сьогодні, коли необхідність встановлення ефективних принципів взаємодії зазначених сфер є фундаментальним викликом часу, актуальність подібних досліджень підвищується. Взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства є найбільш серйозним чинником розвитку соціального організму в цілому. Розуміння комплексу відносин цих контрагентів передбачає виявлення можливостей трансформації суспільної системи, її здібностей до саморозвитку [1, с. 87]. Таким чином, питання, пов'язані зі встановленням балансу між інтересами громадян і держави, протягом всього періоду існування людства представляють великий науковий і практичний інтерес. Сьогоднішня не є винятком, оскільки на сучасному етапі суспільного розвитку особливого значення набуває проблематика взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що питання взаємодії між громадянським суспільством і державою є досить актуальним у наукових колах. Проте більшість авторів, на жаль, акцентують увагу здебільшого на взаємодії органів державної влади та політичних партій, які після здобуття влади перестають бути суб'єктами громадянського суспільства.

Питання взаємодії державної влади з інститутами громадянського суспільства тією чи іншою мірою досліджували такі вчені та фахівці: Карась А., Якубовський О., Бутирська Г., Лановенко О., Балдіцина Е., Здіорук О., Хоконьов А. та ін., однак на сьогоднішній день відсутні комплексні дослідження, які б містили теоретико-практичний аналіз зазначених відносин.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Зважаючи на важливість наукового супроводження демократичних процесів, основою яких є побудова дієвого громадянського суспільства, виникає необхідність дослідити поняття, сутність та особливості взаємодії органів державної влади та громадськості.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Враховуючи, що взаємодія являє собою процес взаємовпливу елементів один на одного і є універсальною формою руху і розвитку, слід зазначити, що спрямованість на розбудову вільного, демократичного суспільства, в центрі якого перебуває людина з її потребами та інтересами, повинна передбачати особливу увагу до розвитку цього процесу у взаємовідносинах між державною владою і громадянським суспільством, оскільки тільки громадянське суспільство може виступати як справжнє і актуальне джерело формування цілей державного управління. З позицій системного підходу надійність і щільність взаємодії державної влади і громадянського суспільства відображають зворотні зв'язки, що показують якість і зміст їх інформаційного взаємобміну і орієнтують на досягнення соціальної ефективності державного управління, оскільки дають змогу своєчасно виявляти і визначати потреби і вимоги суспільства, проблеми, які виникають, формувати політику щодо їх вирішення, а у разі потреби корегувати державну політику [2, с. 219—220].

Радянський енциклопедичний словник тлумачить термін "взаємодія" як філософську категорію, що відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну зумовленість і породження одним об'єктом іншого — універсальна форма руху, розвитку, визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи [3, с. 87]. Кураков А.П. зазначає, що взаємодія — це участь у спільній роботі чи діяльності, співпраця, спільне здійснення операцій [4, с. 87]. Аналогічної точки зору дотримуються укладачі Сучасного економічного словника [5, с. 87]. Тузлукова В.І., в свою чергу, під терміном "взаємодія" розуміє систему взаємозумовлених індивідуальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю, при якій поведінка кожного з учасників виступає одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку інших [6, с. 87]. В тлумачному словнику Ожегова С.І. згадуваний термін трактується як взаємний зв'язок явищ [7, с. 87]. Ефремова Т.Ф. тлумачить термін "взаємодія" як вплив різних предметів, явищ дійсності один на одного, що зумовлює зміни в них [8, с. 87].

На жаль, ні чинні нормативно-правові акти, ні наукові доробки як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, не дають чіткого однозначного визначення взаємодії держави та громадянського суспільства, що значно ускладнює процес дослідження та управлінсько-правового регулювання взаємин держави і громадськості.

Науковці обмежуються лише характеристикою концептуальних підходів та форм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави. Так, зокрема, Честнов І.А. та Волков Ю.Н. розрізняють два підходи до такої взаємодії. У першому випадку громадянське суспільство генетично і функціонально переує державі. Суспільство, згідно з їхньої точки зору, зумовлює відповідну політико-правову форму своєї організації. Тому державна влада, будучи об'єктом впливу з боку політично активної громадськості, реалізує (втілюючи у форму закону та індивідуально-правових актів) її ініціативи. Але така картина — продукт "чистої" теорії, що перебуває у сфері ідеально-належного. Більш реалістичним є другий варіант взаємодії громадянського суспільства і держави. У цьому випадку правова держава не "визріває" з надгромадянського суспільства, а проголошується "існуючим" (наприклад, шляхом закріплення в конституції через популярність в громадській думці західної моделі суспільного розвитку) і сама ініціює оформлення громадянського суспільства. При будь-якому варіанті — органічному "визріванні" інститутів громадянського суспільства або їх оформленні "згори" — очевидна активна роль держави (названою, як правило, правовою) у впливі на суспільство, в політичному і законодавчому забезпеченні реформування і функціонування суспільства (названого, як правило, громадянським). Перетворити суспільство в дійсно громадянське вона не в змозі, але створити передумови для цього (перш за все за допомогою законодавчої політики) спроможна [9].

У свою чергу, відомий правник Скакун О.Ф. зазначає, що на сучасному етапі сформувалися три підходи до співвідношення громадянського суспільства і держави:

- 1) держава і громадянське суспільство суміжні соціальні системи;
- 2) держава і громадянське суспільство різні соціальні системи, первинною (провідною) є держава, що контролює громадянське суспільство;
- 3) держава і громадянське суспільство різні соціальні системи, держава виконує службову (підпорядковану) роль щодо громадянського суспільства [10, с. 60].

Схожу думку висловлює й Карлова В.В., яка вказує на те, що держава та інститути громадянського суспільства перебувають у складній інверсії і взаємно доповнюють одне одного. Можна виокремити кілька діалектично суперечливих варіантів взаємовідносин громадянського суспільства і держави:

1) громадянське суспільство придушується державою, як наслідок, виникає тоталітарний режим ("тоталітаризм"). Це державно-політичний устрій, який характеризується повним контролем держави над політичною, економічною, соціальною і духовною сферами життя суспільства і кожною особою зокрема, фактичною ліквідацією прав та свобод громадян, репресіями щодо опозиції, повною монополізацією влади лідером, який представляє законодавчу та виконавчу владу;

2) існує хитка рівновага між громадянським суспільством та державою, в результаті чого виникають авторитарні режими. Авторитаризм — державно-політичний устрій суспільства, за якого носієм влади є одна людина або група людей; режим спирається на силу або за необхідності може продемонструвати її наявність; монополізує владу і політику; опозиція існує умовно; здійснюється обмежене втручання в економіку. Авторитаризм є перехідним етапом від тоталітаризму до демократії і за певних умов може вивести суспільство з економічної кризи, сприяти розвитку демократії, формуванню правової держави та громадянського суспільства;

3) держава виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках права як правова держава. Цей державно-політичний устрій, за якого управлінські функції виходять з основного принципу: народ є джерелом влади. Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої, судової гілок влади [11, с. 23].

На відміну від вищезазначених науковців, Здіорук О.І. виділяє чотири основні форми взаємовідносин між громадянським суспільством і державою:

- ідеальний варіант: громадянське суспільство і держава внутрішньо єдині, індивідуальні й загальні інтереси збігаються і реалізуються спільними зусиллями усіх громадян, держави як цілого. Держава тут виступає винятково засобом задоволення розумних потреб усіх громадян;
- відчуженість, розірваність, протистояння громадянського суспільства й держави, перманентна боротьба між ними на паритетних засадах. (Це дійсний теперішній стан у більшості "відкритих суспільств");
- поглинання державою громадянського суспільства. Держава перетворюється на самодостатнє утворення, яке починає паразитувати на громадянському суспільстві, використовуючи його як засіб задоволення інтересів правлячої еліти (це тоталітарне суспільство);
- повне підпорядкування громадянським суспільством держави, руйнування її як носія загальної волі й засобу досягнення спільних інтересів. Держава перетворюється на чисту формальність, своєрідну ширму для прикриття, маскування безчинств приватних осіб чи їхніх корпорацій. Владні ресурси держави використовуються для задоволення егоїстичних інтересів одних індивідів і придушення опору інших. Держава із засобу єднання суспільства перетворюється на знаряддя його руйнації, загострення запеклої боротьби одних її членів з іншими [12, с. 67].

Однак, важливо пам'ятати, що основним інноватором в сучасному суспільстві все ж виступає держава. Даний інститут має одну з найважливіших переваг у порівнянні з іншими соціальними інститутами, а саме — генерує навколо себе владно-розпорядчий простір. Тим самим, по-перше, забезпечується беззаперечне дотримання його волі й інтересів з боку інших інститутів, які змушені поступитися певною мірою власними інтересами і цілями; по-друге, за державою закріплюється виключне нормативно-розпорядче право. Формуючи формальні інститути соціально-ринкового порядку, держава якраз і виступає в якості інституційного інноватора, створюючи необхідні механізми прийняття політичного рішення, механізм насильства для його проведення та контролю за його виконанням.

Незважаючи на певну державну монополію на насильство, цей інститут реалізує частину своїх функцій за допомогою особливих груп — це партії та громадські об'єднання. Таким чином, держава здатна делегувати частину своєї функції інституційного інноватора цим громадським утворенням. Але ступінь готовності останніх взяти на себе цю функцію також детермінована наявністю у них виборчого інтересу. У цьому випадку партії, громадські і підприємницькі об'єднання виступають як самостійні агенти [13].

Проте, не погоджується з протиставленням держави і громадянського суспільства колектив науковців на чолі з Лановенком О.П., аргументуючи це наступним чином.

1. Будь-яка держава первинно зацікавлена в соціально-політичній стабільності як основі свого ефективного функціонування. У залежності від сутнісної основи цієї держави вона здатна досягти цього лише двома принципово відмінними один від одного методами: або послідовним і ефективним силовим тиском (тоталітарна держава), або підвищенням соціальної однорідності суспільства (демократична держава). Все інше — варіації на тему або тоталітаризму, або демократизму.

2. Воля громадян (якщо мається на увазі більшість або принаймні значна частина останніх) завжди знаходиться у відповідній досить тісній кореляції з зацікав-

леністю держави в соціально-політичній стабільності і її здатності відповідними методами подібної стабільності досягти.

3. Громадянське суспільство не може бути в кардинальному плані протиставлене державі вже тому, що подібне суспільство не могло б виникнути в державі, яка йому тотально вороже, тобто перебуває в непримиренній суперечності з інститутами, які репрезентують громадянське суспільство.

Саме тому громадянське суспільство не може протистояти державі точно так, як жодні громадяни не здатні змусити державу стати "демократичною, правовою і соціальною", якщо вона такою не є. Інше питання, що, оскільки держава (в тому числі правова), суспільство (в тому числі громадянське) являють собою, хоча і найтіснішим чином взаємопов'язані, але в будь-якому випадку не ідентичні феномени, їх взаємодія неминує має суперечливий характер, тобто існують між ними й відносно протидії (але ніяк не протистояння). Держава, суспільство та його складові саме за допомогою безперервної взаємодії, що включає в якості природного компонента і протидію, здатні "урівноважувати" одне одного, утворюючи більш-менш стабільні форми соціальної організації. Порушення ж подібної "рівноваги" неминує веде до соціальної деструкції одночасно і в державі, і в суспільстві, і в структуроутворювальних зв'язках складових останнього у вигляді тих чи інших соціальних шарів (класів, соціальних прошарків, соціальних груп і т. д., представники яких у масовому порядку включаються в процеси горизонтальної та вертикальної стратифікаційної мобілізації) [14, с. 451—453].

Солідарні з вищевказаними науковцями О. Якубовський та Г. Бутирська, які зазначають, що "у контексті взаємодії державної влади і громадянського суспільства діє механізм зворотних зв'язків — це, в першу чергу, механізм постановки суспільних проблем перед владою, і тільки потім — оцінка її діяльності, тому що, у випадку такої постановки суспільної проблеми, у влади виникає можливість спільного з громадянським суспільством її вирішення, консолідує тим самим суспільство і підвищуючи ефективність державного управління" [15, с. 29].

Щодо відносин між громадянським суспільством і державою, то не йдеться про те, що вони за означенням є і мають бути ворожими. Антагонізм, який може виникати між ними, є свідченням неадекватності між суспільною дійсністю та її державною організацією врядування. Оскільки онтологічний пріоритет залишається за суспільними чинниками життя людей, то зняття антагоністичного конфлікту передбачає змінити політичну форму організації влади таким чином, щоб історичні набутки етики свободи й автентичності ставали її нормативною основою. Аксиомою залишається те, що свобода й взаємна правдивість декретами не запроваджується, — вони визрівають і стають психологічними та соціально-політичними нормами в ході історичного розвитку народів. Громадянське суспільство за природою своєї еволюції є вимогою формування соціальноорієнтованої правової держави. По суті, громадянське суспільство є непримиреним суперником лише влади деспотичної, авторитарної і тоталітарної, але воно не є антагоністом врядування. Навпаки, існування розвиненого громадянського суспільства передбачає формування демократично визначеної державної влади, яка історично здійснювалася в формах національних республік. Історичний досвід показує, що сучасні процеси інтеграції громадянських суспільств в межах Євросоюзу стали можливими на ґрунті досягнення народами достатнього рівня республіканських суверенітетів: підлеглі з пануючими добровільно не інтегруються, — і тим не варто нехтувати. Також у жодній країні світу добробут населення не збільшується, коли доходить до глибокої недовіри між суспільством і владою [16, с. 486]. Тому, в даному контексті, перейти від протистояння до конструктивного діалогу — надзвичайно важке завдання, неможливе за пасивності однієї зі

сторін, оскільки тільки діалог між ними є єдиною можливістю запобігти антагонізму в суспільстві, стати дієвим механізмом зміцнення як громадянського суспільства, так і держави [17, с. 190].

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини — від сімейних до політичних, однак це регулювання може здійснюватись як на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство перебуває поза межами такої довільної регламентації з боку держави. Воно повинно мати певну автономію щодо держави як політичного інституту [18, с. 87].

Держава може сприяти розвитку громадянського суспільства, а може й перешкоджати цьому процесу. Однак у функціонуванні громадянського суспільства роль цивілізованої держави має виражатися в тому, що вона:

- служить формою, що організує громадянське суспільство і створює умови для його розвитку;
- є відносно самостійною щодо громадянського суспільства і здійснює солідарні публічні інтереси усіх членів суспільства;
- встановлює "правила гри", яких повинні дотримуватися громадяни та їх об'єднання, створює сприятливі умови для їх існування і розвитку;
- не втручається у приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства): таке втручання може відбуватися лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки;
- надає необхідний захист громадянському суспільству, яке функціонує в межах її території, у тому, що належить до соціальної безпеки громадян;
- виступає знаряддям соціального компромісу громадянського суспільства, пом'якшує соціальні суперечності між різними соціальними групами;
- юридично забезпечує можливості громадянина бути власником, створювати громадські об'єднання, комерційні корпорації, брати активну участь у політичному житті суспільства;
- має межі регулювання відносин у суспільстві, які визначаються конституцією держави, стандартами в галузі прав і свобод людини, закріпленими в міжнародних актах [10, с. 60—61].

Складається ситуація, коли становлення громадянського суспільства відбувається як природним шляхом, але неусвідомлено і не динамічно, так і штучним шляхом, форсовано за допомогою держави. Враховуючи ці особливості, зростає відповідальність держави як соціального інституту. Однак держава, декларуючи свою зацікавленість у розвитку громадянського суспільства, не поспішає змінювати інституційні механізми взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Розвиток і зміна функцій і ролей громадянських інститутів найчастіше зовсім не супроводжується зміною інституційних механізмів взаємодії держави з цими інститутами чи зацікавленістю держави в розвитку механізмів взаємодії з громадянським суспільством [19, с. 88].

Принциповим аспектом з точки зору державного управління є той факт, що взаємодія громадянського суспільства і влади (точніше її наявність) є визначальною передумовою легітимності останньої. Легітимність — один з показників ефективності влади. В легітимності відображається ставлення громади до влади, її можна визначити як стан влади, коли вона визнається більшістю народу законною і справедливою. Легітимність і авторитетність влади — явища певною мірою схожі. Легітимність означає згоду народу з владою, коли він добровільно визнає її право приймати рішення, які повинні виконуватися. Чим нижчий рівень легітимності, тим ча-

стіше влада буде спиратися на силовий примус. Ідеальної легітимності (рівень 100% підтримки населенням) не буває. У будь-якому суспільстві є люди, що порушують закони або ставляться до влади апатично. Нарешті, в демократичному суспільстві існує опозиція офіційній владі. Відповідно будь-яка влада повинна підтверджувати свій авторитет, доказувати населенню, що саме вона найбільшою мірою відповідає його інтересам [20, с. 87]. Однак слід зазначити, що для характеристики політичної влади використовується також термін "легальний" (лат. *legalis*, від *legis* — закон), що означає "законний". Легальна влада — це влада, що встановлена законом і діє відповідно до нього. Проте, якщо легальність є формально-юридичною, то легітимність — соціокультурною характеристикою влади. Це означає, що легітимність може оцінюватися, навіть вимірюватися, наприклад, шляхом соціологічних опитувань, але не піддається повній формалізації [18, с.87].

Рівень легітимності піддається природним коливанням, однак показник довіри до органів державної влади в суспільстві, як свідчать соціологічні дослідження, має становити щонайменше 25% [21, с.134], інакше можливі суспільні невдоволення, громадянські протести, анархічні рухи, що є неабиякою загрозою для суспільної безпеки.

Таким чином, з метою недопущення загрозливих для демократичного розвитку держави процесів важливим напрямом модернізації управлінської діяльності має стати підвищення ролі інститутів громадянського суспільства в управлінні аспектами суспільного життя та зростання широкої громадянської участі у цих процесах.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Як показав аналіз джерельної бази, абсолютна більшість наукових робіток у досліджуваній сфері стосується суто характеристики феномену громадянського суспільства, його ознак, функцій. Практично відсутні дослідження, які вивчали б громадянське суспільство в розрізі його взаємодії з державною владою, що зумовлює актуальність даного статті.

Поняття громадянського суспільства існувало з Античних часів і до сьогодні, однак в кожен історичну епоху воно мало різне трактування та смислове навантаження. Концептуального вираження ідея громадянського суспільства набула завдяки Т. Гоббсу. Однак в розумінні останнього (як і в розумінні всіх його попередників) громадянське суспільство ототожнювалося з державою. Принциповий крок в напрямі дослідження громадянського суспільства як автономного від держави належить Г. Гегелю. Тому, з точки зору науки "державне управління", треба розвивати саме "гегелівську" концепцію громадянського суспільства — як такого, що є незалежним від держави інститутом, однак взаємодіє з останньою.

Крім того, в науці державного управління, в нормотворчій та правозастосовній діяльності доцільно використовувати дефініції громадянського суспільства, визначені науковцями державного управління, а не застосовувати термінологію галузі науки політології, соціології чи філософії. Громадянське суспільство має розумітися як інтегроване визначення сукупності суспільних відносин, які перебувають за межею директивного впливу держави.

На сучасному етапі, на нашу думку, конче необхідним є наукове визначення та нормативно-правове закріплення поняття "взаємодія органів влади та громадянського суспільства", під яким варто розуміти основоположний принцип у стосунках між владними структурами та громадськістю, що характеризується прозорістю, політичною відповідальністю, відкритістю, авторитетом і легітимністю органів державної влади та, відповідно, — довірою, громадським контролем, наяв-

ністю діалогу, повагою та підтримкою з боку інститутів громадянського суспільства, спрямований на досягнення обопільної цілі — суспільного розвитку.

Література:

1. Хоконев А.А. Правовое государство и гражданское общество: некоторые аспекты взаимодействия // Вестник Военного университета. — 2009. — № 3 (19). — С. 87 — 90.
2. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2007. — 284 с.
3. Советский энциклопедический словарь. — Издание 2. — М., 1983.
4. Кураков А.П. Экономика и право: словарь-справочник / А.П. Кураков, В.Л. Кураков, А.П. Кураков — М.: Вуз и школа, 2004. — 1070 с.
5. Современный экономический словарь / Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. — 3-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 481 с.
6. Тузлукова В.И. Научно-педагогический глоссарий учителя экономики [электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rspu.edu.ru/university/institute/econom/str7.htm>
7. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: Азбуковник, 1999. — 944 с.
8. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — М.: Русский язык, 2000.
9. Честнов И.А., Волков Ю.Н. Правовые основы взаимосвязи гражданского общества и государства // Гражданское общество: истоки и перспективы. — 1-е изд. — СПб., 2000.
10. Скакун О.Ф. Теория держави і права: Підручник / Пер. з рос. — Харків: Консум, 2001. — 656 с.
11. Громадянське суспільство: проблеми і напрями інституційного розвитку: навч. посіб. / Уклад.: Ю.П. Сурмін, Т.П. Крушельницька, В.В. Карлова та ін.; за заг. ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю.П. Сурміна. — К.: НАДУ, 2008. — 56 с.
12. Здіорук О.І. Пріоритети розвитку громадянського суспільства в Україні // Стратегічні пріоритети. — № 1—2 (14—15). — 2010. — С. 66—69.
13. Балдицына Е.И. Государство и общество: грани взаимодействия // В мире научных открытий — 2010. — № 1 (07). — Ч. 1 — С. 63—68.
14. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / Под научной ред. О.П. Лановенко. — К.: Стило, 2004. — 572 с.
15. Якубовський О., Бутирська Т. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: монографія. — О.: ОРІДУ НАДУ, 2004. — 310 с.
16. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 520 с.
17. Гавров С.Н. Модернизация России: постимперский транзит: монография / Предисловие Л.С. Перепелкина. — М.: МГУДТ, 2010. — 269 с.
18. Політологія (теорія та історія політичної науки) / Шляхтун П.П. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.
19. Шилова Т.С. Институциональный механизм взаимодействия государства и СМИ в условиях становления гражданского общества в современной России (региональный аспект) // Вестник Челябинского государственного университета. — 2009. — № 33 (171). Философия. Социология. Культурология. Вып. 14. — С. 88—90.
20. Політологія: навчальний посібник / Юрій М.Ф. — К.: Дакор, КНТ, 2006. — 416 с.
21. Теоретичні основи національної безпеки України: навчальний посібник — К.: Освіта України, 2009. — 384 с.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2011 р.